

תולדות יצירתה של הארכאולוגיה הישראלית

Raz Kletter, *Just Past? The Making of Israeli Archaeology*, London & Oakville: Equinox, 2006, xix + 362 pp., ill., maps, tables

לפנינו ניסיון ראשון מסוגו לסכם את שישים שנות הארכאולוגיה הישראלית על כל היבטיה: האידאולוגיה שמאחורי המחקר הארכאולוגי, ההיבט המדעי והפוליטי, הצלחותיו של המחקר וכישלונותיו. המחקר מבוסס על מקורות מגוונים, ומובאים בו מסמכים ותצלומים כדי לבסס את הנחותיו וכן את ניסיונו האישי של המחבר.

המבוא מוקדש לשאלה לשם מה בעצם נכתב הספר. המחבר קובע שלעומת תיאורי הארכאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת העות'מאנים והמנדט הבריטי, הרי על התקופה שמשנת 1948 כמעט לא נכתב דבר.

מלחמת השחרור והפעילות הארכאולוגית שהתקיימה במהלכה, בעיקר כדי להגן על אתרים וממצאים ארכאולוגיים, הן נושא הפרק הראשון בספר. עוד בשנת 1947 התכנסו חוקרים לרון בתפקידה של הארכאולוגיה במדינה העומדת לקום. הם קיוו ש'מוזאון רוקפלר', שהיה מרכז הפעילות הארכאולוגית בארץ בזמן המנדט, ימשיך למלא תפקיד זה בעתיד, והתווכחו בשאלה אם לשתף פעולה עם הערבים לאחר שתקום המדינה.

במהלך המלחמה נפגעו אתרים ואוספים ארכאולוגיים, אך כבר ב-27 ביולי 1948 נוסדה בחסות צה"ל 'מחלקת העתיקות', וזו הפכה בשנת

1955 ל'אגף העתיקות והמוזאונים', והוא התקיים עד הקמתה של 'רשות העתיקות', בשנת 1990. חלקו הגדול של הפרק הראשון מוקדש למסעות שערכו עובדי 'מחלקת העתיקות' לאתרים ברחבי הארץ לשם סקירת המצאי ולתיאוריהם את ההרס והשוד באתרים שסיירו בהם במהלך המלחמה. המחבר עוסק גם בהסכמים שנעשו עם בעלי אוספים שקיבלו לידיהם אוצרות שדודים בתקופת המלחמה ובהשבתם לאוצרות המדינה; הדבר נעשה בעיקר על ידי התקשרויות עם גורמי הצבא, וצה"ל אף הקים יחידה לענייני הארכאולוגיה בשטחים שבהם שלט. הפרק מסתיים בתיאור המשך היחסים בין 'מחלקת העתיקות' לצבא, שהיו בהם עליות ומורדות, ושהתבססו על הסכמים שנעשו במלחמת השחרור, ושהתקיימו עד מבצע סיני.

הפרק הראשון עוסק בארכאולוגיה במסגרת מלחמת השחרור (עמ' 1-41) והנסיון לשמר עתיקות עוד במשך הקרבות. עם תום המלחמה נותרו כפרים ערביים רבים נטושים והרוסים – אם כתוצאה מהמלחמה ואם עקב הרס מכוון לאחריה – וברבים מהם היו שרידים קדומים. 'מחלקת העתיקות' ניסתה בדרך כלל לשמר את השרידים הללו, אף שפה ושם הסכימה המחלקה, מסיבות פוליטיות, להרס הכפרים. המחבר מביא בפרק השני (עמ' 42, 81) דוגמאות של כפרים או חלקים מהם שגם אתרים היסטוריים חשובים שהיו בהם נפגעו כאשר הוקמו בסמיכות להם או בתוכם יישובים חדשים, מחנות עבודה ומעברות. כדי לפתח את הפוטנציאל הארכאולוגי-התיירותי ביישובים כמו קיסריה, עכו וצפת, ש'מחלקת העתיקות' לא הייתה מסוגלת לפתחם באמצעה הדלים, הוחלט על הקמת ועדה בין-משרדית שתעסוק בכך. חברי הוועדה נחלקו בשאלה אם יש לשמר גם שרידים שאינם יהודיים או קשורים לעבר היהודי של הארץ. הארכאולוגים שבין חברי

בעבודת כפיים, ואשר ראו בחפירה עבודת כפיה, אך הם היו עיקר כוח העבודה בחפירות ההצלה בשנים 1948-1967. בתקופה העלייה הגדולה ממדינות ברית-המועצות לשעבר בשנות התשעים הועסקו שוב מובטלים בחפירות ארכאולוגיות.

הפרק השביעי: 'איש בוזז את ארצו: ההסכם עם הגנרל דיין' (עמ' 150-164). מתאר מציאות בעייתית בתולדות המדינה. אהבת הארכאולוגיה של ישראלים רבים הביאה להתפתחות תופעה המוצגת בספר באריכות – אספנות עתיקות, תחביב שגרם לנזקים באתרים ארכאולוגיים. בייחוד מתוארים בספר מעשיו של משה דיין, שבחשב כי בהיותו מורם מעם מותר לו לעסוק בשוד עתיקות ואף לעטוף את מעשיו ברוממות של אהבת הארץ – בימינו לא היה מעז לעשות זאת בשל עינו הפקוחה של הציבור. כחלק מאותו עניין ראוי היה לדון בסחר בעתיקות, נושא המעסיק את הקהילה הארכאולוגית עד היום, ושטרם נמצא לו פתרון של ממש. כך למשל מוקדש פרק למציאת אוסטרקון בתל קסילה וההתמודדות עם מצב של מציאת עתיקה על ידי אזרח והמצב המשפטי הכרוך בכך (פרק ח עמ' 165-173).

ההיסטוריה של הארכאולוגיה הארץ-ישראלית כמוקד בסכסוך בין ישראל למדינות ערב באה לידי ביטוי בספר בפרק על 'מוזאון רוקפלר' (עמ' 174-192), מוסד ארכאולוגי מרכזי שזכה לחשיבות מיוחדת משאוחסנו בו מגילות מדבר יהודה. בשנת 1948 רצו הגורמים הבינלאומיים שפעלו בירושלים הירדנית כמו בתי הספר הזרים לשמרו כיחידה עצמאית ונייטרלית, בשנת 1966 הלאימה אותו ממשלת ירדן, ואחרי מלחמת ששת הימים הפך לרכוש ממשלתי ישראלי. יש בפרק זה הצגה מעניינת של מערכת היחסים המסובכת ערב מלחמת השחרור ומיד אחריה כשהכול בחשו בקדרה – גורמים בין-לאומיים וממשלות בריטניה, ירדן וישראל – אך לא הצליחו להפוך

הוועדה טענו כי יש לטפח את כל ערכי התרבות, בין אם יש להם קשר לעבר היהודי בין אם לא. באותה תקופה כבר החלה עבודה ראשונית של שימור שרידים שנתגלו עוד בתקופת המנדט, ושמצבם הורע בעקבות מלחמת השחרור.

מיד לאחר מלחמת השחרור החלו ארכאולוגים מארצות זרות להתעניין בחפירה בארץ, שהייתה עוד קודם להקמת המדינה מוקד למחקר ארכאולוגי של משלחות זרות. המחבר סוקר בפרק השלישי של ספרו (עמ' 82-89) בפירוט את המשלחות הזרות, שמספרן הלך וגדל ברבות השנים, ואת התקציבים שניתנו להן על ידי המוסדות הזרים כמו אוניברסיטאות בארה"ב (כגון המכון המזרחי של שיקגו) בעידוד 'מחלקת העתיקות' ולאחר מכן 'אגף העתיקות הממשלתי'.¹

נראה שמאמצע שנות החמישים נכון מעמדו של 'אגף העתיקות' כבכל מדינה, ויש בספר פרקים (עמ' 117-132) העוסקים בבעיותיו הכלכליות, אך אין בפרקים אלו כדי לשפוך אור על הארכאולוגיה כמדע אלא כעניין מנהלי גרדא. הבעיות הכלכליות עלו במיוחד כשהתעורר צורך בהצבת שומרים באתרים ארכאולוגיים ובהכנת סקר ובעקבותיו רשימה של האתרים הארכאולוגיים והדתיים שיש לשמור עליהם.

בעקבות העלייה ההמונית לאחר הקמת המדינה היה קושי למצוא תעסוקה להמוני העולים, ובאותה תקופה באו לעולם המושגים 'עבודה יזומה' ו'עבודת דחק'.

פרק שישי – עבודות דחק (עמ' 133-149) חפירות ארכאולוגיות רבות החלו אז, בעיקר כדי לספק תעסוקה לנזקקים, וכן בשל פעולות הפיתוח הרבות שחייבו חפירות הצלה. בספר מתוארים הקשיים שבהעסקת אנשים שלא היו מאומנים

1 היו אף ניסיונות 'לגייס' כספים לטובת הארכאולוגיה מהקצבות זרות, ראו הדיון ב'קרנות המוקפאות' בעמ' 90-116.

דוד בן-גוריון
וחיים שיבא
מבקרים את
שר הביטחון
משה דיין לאחר
פציעתו באתר
ארכאולוגי
באזור שנחפר
לא כחוק, 1968

פרק חשוב בספר דן ביחסו של הציבור הישראלי לעתיקות: פגיעה על ידי חריטת כתובות, אישורים של ועדות תכנון לבנייה באתרי עתיקות, דיפלומטים זרים ואנשי או"ם שהיו יוצאים בסופי שבוע לגלות עתיקות באתרים כמו קיסריה ועוד פגיעות מפגיעות שונות. בשל הצורך להציל אתרים יזם האגף חפירות הצלה, וכך נוצר דרוג של חפירות – חפירות הצלה, חפירות יזומות באתרים משניים וחפירות יזומות באתרים ראשיים, וכן נוצרה הבחנה בין אתרים שנתגלו במקרה לבין אתרים שהיו מוכרים והוכרזו רשמית כאתרי עתיקות. בהמשך הפרק הזה יש דיון בשיטות חפירה: שיטת ווילר וקניון כנגד צורת החפירה שהונהגה בארץ בשנות החמישים, ואשר הגיעה לשיאה בחפירות חצור, שהכשירו דור שלם של חוקרים, שדרכם מובילה את הארכאולוגיה הישראלית עד ימינו. אי אפשר להכריע איזו שיטה טובה יותר. בוויכוח בין קתלין קניון לנחמן אביגד על חפירות ירושלים, ויכוח שכותב שורות אלו היה נוכח בו, התברר שהשיטה הישראלית, שגרסה פתיחת שטחים נרחבים ככל האפשר, הביאה לתוצאות טובות יותר במה שנוגע להבנת מבנה העיר ותולדותיה.

את המוזאון לגוף בין-לאומי. בעקבות חלוקת ירושלים מוקמו משרדי 'אגף העתיקות' הממ"ש שלי, לאחר גלגולים שונים, בבניין צנוע ברחוב שלמה המלך, ואף הוצגה שם תערוכת קבע של ממצאים שהלכו ונתגלו בחפירות. המבנה הזה שימש עד להקמת 'מוזאון ישראל', בשנת 1965, ואז הועבר 'אגף העתיקות' לאחד מאגפיו. בפרק אחר מתוארת פרשת ניסיונותיו של שמואל ייבין, שהיה מנהל 'אגף העתיקות', לבנות במערב העיר מוזאון לעתיקות (עמ' 193-213).

דמותו של ייבין, שמילא תפקיד מרכזי בהקמת 'אגף העתיקות', ושעשה רבות לקידום המחקר הארכאולוגי בישראל, שבה ומופיעה פעמים רבות בכל פרקי הספר. כותב שורות אלו, איש 'אגף העתיקות' במשך שלושים שנה, גילה רק מתוך קריאה בספר זה את מעשיו הגדולים של ייבין, שכן בשנים שלאחר פרישתו של ייבין, בשנת 1959, היו עובדי 'אגף העתיקות' עסוקים בפעילות בלתי פוסקת ולא התפנו לעסוק בתולדותיו של האגף. בין השאר מתוארים בספר מאבקיו של ייבין כנגד המוסדות הארכאולוגיים האחרים בזמנו: המחלקה לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים וה'חברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה'. הסיבה למאבקים אלו הייתה רצונם של אותם המוסדות להקים ועדה שתתאם את כל הפעילות הארכאולוגית בארץ – ואכן בסופו של דבר, לאחר שייבין כבר פרש מתפקידו, נקבע בחוק שתוקם 'מועצה ארכאולוגית', גוף מייעץ למנכ"ל הרשות. נושא אחר הנדון באריכות בספר הוא פרשת מאבקו של מנהל 'אגף העתיקות' ב'חברה הממשלתית לתיירות' (לחברה זו הוקדש פרק עצמאי עמ' 250-283). מאבק זה, שגרם להתפטרותו של ייבין, הוביל בסופו של דבר להקמת 'רשות הגנים הלאומיים', גוף של 'אגף העתיקות' ניתנה בו סמכות מועטת בלבד (פרק י"א 'תולדות הגוף הארכאולוגי העליון בישראל', עמ' 214-249).

שהם מיוצגים בארכיונים. זה יתרונו של הספר אך זה גם חסרונו: פעמים רבות הקורא הרואה המון עצים אינו רואה את היער – יש בספר יותר מדי פרטים שאינם רלוונטיים לסיפור ההיסטורי, ושגובלים לעתים ברכילות, לאו דווקא מעניינת. לעומת זאת לא דן המחבר באחת הפרשיות המרכזיות שהעסיקו את הארכאולוגיה הישראלית במשך שנים – הוויכוח בין יגאל ידין ליוחנן אהרוני, בעקבות חפירות חצור, על מהות כיבוש הארץ בימי יהושע בן נון. מאז ויכוח זה נוצרו ממש אסכולות בארכאולוגיה. ויש גם אסכולות נפרדות באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת תל-אביב, הקוראות לאותן תקופות היסטוריות בשמות שונים. רצף הדברים בספר נקטע פעמים רבות בציטוטים של התכתבויות ארוכות, לעתים על נושאים משניים שאינם מקדמים את הדיון. ועם זאת מי שמתעניין בנושא מסוים יצטרך לשוב אל המקורות ולעיין בהם, כי לא ברור אם המסמכים מובאים בספר במלואם או שהמחבר הביא רק קטעים נבחרים. עם כל זאת הספר הוא מקור לא אכזב למי שחפץ ללמוד על הארכאולוגיה הישראלית ותולדותיה, ויש לברך את המחבר על שהשכיל אותנו בפרשה מעניינת בתולדות הארץ.

לעומת זאת אין ספק ששיטת קניון טובה כששטח החפירה הנתון הוא מזערי.

רתימת הארכאולוגיה לצרכים לאומיים נדונה אף היא בפרק מיוחד (פרק ט"ו עמ' 310–320), ולמען האובייקטיביות מובאות בו דוגמאות גם מארצות אחרות שעסקו בכך, כמו מצרים של ימינו, הכורכת עצמה במצרים הפרעונית, עיראק, שקושרת את עצמה למסורת המסופוטמית, ואיטליה של מוסוליני, שטענה לזיקה לתרבות הרומית. יש לציין שהארכאולוגים הישראלים ניתקו עצמם מגישה לאומית כזאת בשלב מוקדם למדי של המחקר הישראלי, וכיום העיסוק בכל תקופה זוכה לאותה תשומת לב, מבלי להתחשב בתקופה הנחפרת.

פרק על מספר אנקדוטות הקשורות באר-כאולוגיה הישראלית, ביבליוגרפיה מפורטת ומפתחות – האחד של שמות אנשים המופיעים בספר והשני של נושאים כלליים ושמות האתרים המוזכרים בספר – חותמים את הספר.

גם ארכאולוג ותיק עשוי למצוא בספר זה גילויים מעניינים רבים על מקצועו. המחבר העמיק לחקור בארכיון 'רשות העתיקות', בגנוז המדינה ובארכיונים נוספים, ושקד על פרטי פרטים כפי